

„Kurt, jó barátom, egykomám,
Ki úr vagy mély pincém borán,
Figyelj rám, drága cimborám!

Grófnénkba – ne neved nagyot –
Fülig szerelmes vagyok,
Ő meg belém! Veszek, halok!

Bú hordja rám kemény követ...
A gróf? Marnám el én övét –
De mint nyissam erényövét?

Te pántoltad erényövét!
Gyárts új kulcsot! E lét sötét,
Ha nem bírom setét ölet!”

Irul-pirul, hebeg-habog,
Aztán végül nevet nagyot:
„Van már nekem. De megkapod!”

Tőzsér Árpád

TÉRLELEKTAN

Naplójegyzetek 2000-ből*

1

Létróbák

2000. január 4. „*Én ámulok, hogy elmulok*” – mondja József Attila. Én meg afölött ámuldozom, hogy mennyi-mennyi hibalehetőség van az embergép szerkezetében. Még csak kora reggel és kora 2000 van, s máris mennyi új bajom, testi nyavalyám állja útját a környezetem, a világ észlelésének, a zavartalan megismerésnek! Az igazságot, az eszmét, az Egészet, az Egyet egyedül a test zavartalan működésében érzékeljük, az a kegyelmi pillanatunk. Az általános, a csaknem állandó érzésünk viszont éppen az akadályozottság. Ezt az akadályozottságot számtalan formában (tehát *sokként*) érzékeljük, a működést ellenben szerveink összhangjaként, *egyetlen* valamiként, egyetlen minőségként. S kész csoda, hogy időnként képesek vagyunk (az akadályok sokasága ellenére is) a működés

* Részlet a szerző *ÉRZÉKEK CSŐCSELÉKE* című naplóregényéből, amely a Kalligram kiadásában jelenik meg.

egyetlen útját megelni s egy-egy gondolatot kiötlölni, végiggondolni és papírra tenni. – S ami ezt az egyetlen utat és a megelését illeti, a bölcsek sem igen adnak útmutatást, tanácsot. Platón írja a PHAIDÓN-ban: „Mert a test ezernyi bajt hoz ránk, már a táplálkozás kényszerével is; ha ehhez még valamilyen betegségek is járulnak, gátolják, hogy megragadjuk a létezőt.” S odább: „És bizonynal akkor gondolkodik a lélek a legszebben, amikor nem homályosítja el ezek közül egyik sem, sem a hallás, sem a látás, sem a fájdalom, sem a gyönyörűség, hanem amikor a legnagyobb mértékben önmagáért való, a jódlgába küldve a testet, és amennyire csak lehet, nem közösködik vele, és a vele való érintkezés nélkül tapogatózik a létező felé.” (Kerényi Grácia fordítása.) A létező felé való tapogatózást és megragadását, azaz a megismerést tehát a testünk, főleg a testi bajaink gátolják. – Platón lehet akár szépíróként is olvasni, próbálom hát most nem komolyan venni, és kedélyesen valóban jódlgába küldeni a testemet és bajait, hogy azok ne homályosíthassák el bennem a megismerést, de valahogy nem megy a dolog. Könnyű volt Platónnak: nemigen volt beteg, nem volt mit a „jódlgába” küldenie. Állítólag magas, atlétatermetű, keménykötésű ifjú volt, sportversenyek hőse, széles válláról nevezték el Platónnak, s nyolcvanéves korában úgy halt meg, hogy az egyik tanítványa lakodalmán elszunnyadt, s nem ébredt föl többé.

Január 5. Megjelent Füst Milán úgymond TELJES NAPLÓ-ja, kiadta a Fekete Sas Kiadó 1999-ben. „Ha a naplómát írom: ez az én imám” – írja a 483. oldalon a legendás naplóíró. – S nekem mire jó a napló? Az én naplóm semmiképpen sem ima, hanem inkább tapogatózás a létező felé, à la Platón. Írás közben a legerősebb ösztönöm nem a meditáció, nem a megtisztulás óhajta, hanem kitörés a nemlét rettenetéből. Tollpróbának látszó *létpróba*. Írása közben csak ritkán hajt a közlés vágya, sokkal inkább az írás folyamata, a szellemnek az a tudattalan aktivitása a fontos számomra, amely visszaigazolni *látszik* az (akadályozottsága ellenére is működő) létezőt. Azt is megkockáztatom, hogy a naplóírás téma nélküli írás. De ezt a témánélküliséget paradox módon éppen a témák sokaságában, a válogatás nélküli *sokban* érzékelem. Summa summarum: naplóírás közben pillanatonként rá kell jönnöm, hogy a napi írás az öncélúsága ellenére sem az önmagáért való, semmi által el nem homályosított léleknek, hanem pontosan a hallás, a látás, a betegségek, a fájdalom, a gyönyör stb. közvetlenségének, azaz a *test döreségeinek, az érzékek csöcselékének* (szintén Platón kifejezései) a műfaja, s ha nem közösködöm velük, akkor üresen marad előttem a papír. – Az én naplóm tehát végletesen személyes műfajnak, szinte önéletrajznak tűnik, de tulajdonképpen olyan pusztá tevékenység, mint az egzisztencia bármely más elemi megnyilvánulása. Action gratuite, „ingyentett”. Az a műfajilag semleges létanyag, forma előtti nyelv, amely minden író cetlijein, irkalapjain, falinaptár-bejegyzéseiben ott van, amelyből Montaigne esszét, Cervantes regényt, Rousseau önnevelési történetet, Sterne tudatfolyamot csinált (az utánuk következők csak ismételték), de naplót mint olyat nem csinált belőle senki. Azaz a napló mint szuverén műfaj tulajdonképpen a mai napig sem létezik. S ha mégis van (Pascal, Valéry, Füst Milán, Márai), ha van sajátos kritériuma, akkor az pontosan a műfajon kívüliség, a lebegés, az írásnak a kész formát, a befejezettséget megelőző állapota. A legradikálisabb lépést ebbe az irányba (más megfontolásokból ugyan) Paul Valéry tette, aki 270 füzetben írta meg az eszme állapotában leledző, habozó, nem alkotó író naplóját, a magyar irodalomban pedig éppen Füst Milán csinált valami hasonlót: életében csak beszélt a naplójáról, de nem adott ki belőle semmit, amitől az, virtuális formájában, hosszú évtizedekig erősebben hatott, mint ahogyan most hat, mikor végre megjelent.

Január 6. Utólagosan még kaptam vagy öt karácsonyi-újévi üdvözlöt. Olyan érdekes emberektől is, mint pl. Stanislav Rakús (ez egy eperjesi tanár, kitűnő regényíró, a szlovák irodalomban ritka filozófusfajtaból), vagy Ivan Mojík (az egyetlen élő avantgárd szlovák költő). Ez utóbbi utolsó kötetének a címe TEKUTÉ OČI (FOLYÉKONY SZEMEK). Az én szemem is „folyékony”, annyira könnyezik, hogy alig látom elolvasni a költő üdvözlötét. – Naplóírás közben naplót hallgatok: a rádióban Márai Sándor 1944-es naplójából olvasnak föl. Megtudom, hogy Montaigne ismert egy szerzetest, aki ütemre tudott szelenteni. Ha megeszem egy fél almát, én is elszelentem akár az egész Rákóczi-indulót. Nem is tudtam, hogy ilyen közeli rokonságban vagyok Montaigne-nyel. – Tegnap este láttam egy filmet, címe: EMANCIPÁLT TESTŐRSZOLGÁLAT. Két nő testőrszolgálatot vállal (mindkettő dzsúdós), s rendre tönkreverik a gonosz férfiakat. A bikaerős behemót hímek csak állnak, tétlenül várják, hogy rúgják már végre őket tökön és pofán a cingár nőstények, aztán rendezői parancsra engedelmesen elfeksznek. Hiteltelen helyzetek, de az ilyen filmekben nem is a hitel a fontos, hanem a trend: vesszen a brutális férfitársadalom. A leghitelesebb az őrzött tanú (egy volt drogárus) copfos kislánya: csak áll, nézi a brutális nőket, és hangtalanul sír.

Január 7. Borges mondta: Az irodalomban nincs haladás, nincs új történet, csak néhány mítoszszá terebélyesedett metafora tér vissza újra és újra: a trójai háború, Odüsszeusz hazatérése, az örök életet adó kehely, a Grál keresése, az istenáldozat. Nem is érdemes írni, teszem hozzá én, mert ami ezekből a történetekből kimaradt, illetve amit még az egzaltált képzelet hozzájuk tud tenni, az meg benne van a BIBLIÁ-ban.

Január 9. Nádas Péter mondja a hízeglőkről: Megvetjük, de használjuk őket. Ha jól emlékszem, Mikszáth Kálmán a XIX. és XX. század fordulóján az új osztályról, a pénzéhes polgárságról mondott valami hasonlót. Az alaphelyzet klasszikus megformálása pedig Maupassant-tól származik: egy postakocsi utasai (arisztokraták, polgárok, munkások, egyszóval az egész Maupassant kori francia társadalom) megvetik, kiközösítik a velük utazó prostituáltat, de ugyanakkor ki is használják: megeszik az elemózsiját, s aztán elvárják tőle, hogy érdekükben lefeküdjön az éppen folyó porosz–francia háború erőszakoskodó német tisztjével. – Mire mindezt leírom, rájövök, hogy rossz a párhuzam: Gömböc (a prostituált) nem hízeleg útítársainak, csak olyan, amilyen: természetes, őszinte, inkább behízeglő, mint hízelegő. De engem nem a Gömböc érdekel ebből az egészből, hanem az írók és a pénz. Mikszáth idejében még a meggazdagodott kereskedők, pénzemberek, polgárok hízelegtek a dzsentrinek, a főnemeseeknek, de akár csak a középosztálynak is, hogy vegyék őket be maguk közé, ma a szegényszagú középosztálybeli hízeleg a pénzes polgárnak ugyanazért. – Megszűnik a *Nappali ház*. Úgymond: „*kifogyott a hozzá való szellemi energia*”, „*a Nappali ház korábbi választékossága, finomsága ma piperkőcségnak hatna*”, „*elment Babarczy Eszter, s most űr van a helyén*”, „*megváltozott a szellemi közeg*”. Szerintem ez az utóbbi ok a döntő: megváltozott a szellemi közeg. Megszilárdul lassan a társadalom korábban fortyogó lágája, anyaga, következőképpen az irodalomban is kifulladás a szellemi pezsgés, a megcsendesedett folyóiratokat nem lehet eladni, nincs pénz, veszteséges az irodalmi business, kivonulnak belőle a kételtűek, kultúrakutatókká, filozófusokká, művészettörténészekké, külföldi kulturális intézetek igazgatóivá, nagykövetekké vedlenek a más elemekben is lélegezni tudó élelmeseik. Az elkövetkező években feltehetően egész sor lap meg fog még szűnni, s ez a kritikai táborokat is átrendezi. Kíváncsi vagyok, a pénztelenség körülményei között hogyan fog viselked-

ni az „eleai”, s hogyan a „milétoszi” kritika. (A *Kortársnak* írt Alexa-kritikámban a „materialista” Milétoszzal szemben álló „idealisták” kritikáját neveztem „eleainak”).

Január 12. Délelőtt bent voltam az egyetemen, elolvastam az *Alföldben* (99/12.) Jászberényi József recenzióját Alexa SZERECSEN KOMORNYIK-járól (Grendel hívta föl rá a figyelmemet, aztán a tévés Dado-Nagy elvonszolta, mármint Grendelt, „interjúra”; félelmetes pontossággal jelzi a szlovák kultúrában és irodalomban mozgó magyar nevű, de magyarul már nem vagy csak nagyon gyengén beszélő protagonisták nagy száma a felvidéki magyarság asszimilációjának a fokát!), szóval elolvastam Jászberényi József recenzióját, és meghűlt bennem a vér: ez az ismeretlen (legalábbis számomra ismeretlen) kritikus Alexa hagyományos személyiségfelfogásáról (amely szerint az irodalmi alak akkor hiteles, ha az alkotó a személyiségével szavatol érte!) szinte szó szerint azt írja, amit én írtam a MILÉTOSZI KUMISZ-ban. Ez persze egyrészt az „igazunkat” valószínűsíti, másrészt, sajnos, azt is jelenti, hogy engem megvádolhatnak majd másolással. Mert az én írásom csak februárban jelenik meg. – Tegnap újból megnéztem (a tévében) az EMBEREK A HAVASON c. (1942-ben készült) filmet. Eddig azt hittem, hogy ismerem. Hát tulajdonképpen nem ismertem! Nemhiába nyert díjat 1942-ben Velencében: akár a későbbi, olasz neorealizmus jeleit is föl lehetne benne fedezni.

Január 15. Olaszországban kitört a Márai-láz, mondja a rádióban Liptai Katalin, a szép hangú műsorvezetőnő. S közben a HALOTTI BESZÉD soraira fűzi az egész mondandóját. Hát nem tudom! A SEREGHAJTÓK-ban valami olyasmit mond az író, hogy a kultúra nem más, mint paródia. Mikor az elkövetkező nemzedékek már nem képesek az előttük járók társadalmi aktivitására, akkor irodalmat írnak: naiv képét, csaknem paródiáját adják a tettnek. Márai prózájában mindig is volt valami paródiászerű (a SZINDBÁD HAZAMEGY köztudottan Krúdy-pastiche), de kísértének a paródia hangjai a verseiben is. Az első verskötetete, az 1921-ben megjelent EMBERI HANG csupa Kosztolányi-, Francis Jammes-, Szép Ernő-felülírás. A HALOTTI BESZÉD ilyen szempontból az életmű szoliterjének tűnik. De ha jól megnézzük, még ez is palimpszesztre hajaz: a kétségtelenül nagy vers nemcsak a címében utal Kosztolányira, hanem képanyagában, modalitásában, én- és világ-érzésében is. – Tavasszal Szombathelyen Márai-konferencia lesz. Engem is meghívtak. Ezt a paródiagondolatot érdemes lenne kifejteni egy egész előadásban.

Január 16. Jedlik Ányosról kevesen tudják, hogy nemcsak dinamót, hanem új magyar szavakat is szerkesztett. Tőle származik a „*merőleges*”, a „*tehetetlenségi nyomaték*”, a „*horgony*” és a „*dugattyú*” szavunk. Nyelvi leleményét a csallóközi nyelvjárást beszélő szülőfalujának, a felvidéki Szímőnek köszönheti. A szlovák nyelvészek szerint a „Szímő” névben a *föld* jelentésű szlovák „*zem*” rejtőzik. Valószínű! Acsallóköziek í-znek: a *zem* > *zim* > *szim* változás tehát elképzelhető. – A 2000. esztendő Vörösmarty Mihály születésének 200. fordulója is. Olvasom A VÉN CIGÁNY-t, s elkezd bennem mocoogni a sejtés, hogy valahol, valamelyik versében Arany János is emleget egy „vén cigányt”. Elő Aranyt!, s míg meglelem a keresett kis opust, teljesen elfelejtkezem Vörösmartyról:

„*Bujkált a nap. Vén cigányt
Majd megvette a hideg.
»Bujkálj! Bujkálj!« így kiált:
»Majd sütnél még: de kinek...?«*”

Süt a nap, de már nincs kinek! Létezik ennél „embertelenebb”, kietlenebb kép? És vége a versnek, nincs tovább, reménye sem élhet az újabb emberi fajoknak. Vissza Vörösmartyhoz: „*Mindig így volt e világi élet, / Egyszer fázott, másszor lánggal égett.*” Itt legalább egyszer le, máskor föl! De ki hát akkor az igazi pesszimista? Arany vagy Vörösmarty? A rádióban Szörényi László ünnepli Vörösmartyt. Jóváhagyja a szillogizmusomat: igen, A VÉN CIGÁNY a világpusztulás és a világújjászületés óhajtása. – Az ember kétlábú tollatlan állat, az ember metafizikus állat, az ember puskás állat – a jelzők az időben változnak, az állatminősítés marad. Én is megtoldom egy mai jelzővel a sort: az ember számítógépes állat. Felzabálta a természetes életterét, a földet, a természetet, a kozmoszt, a saját lelkét, sőt az Istent is kirágta az égből, s most nem tud hová menekülni. Megteremtette hát magának a komputert, a cyber-tért, a szimulakrumot: a meneküléslehetőség látszatát. Mi ez, ha nem tömény romantika? Csakhogy ebbe a romantikába bele lehet halni. S nincs belőle feltámadás.

Január 22. A Magyar Kultúra Napja tulajdonképpen Kölcsey Ferenc napja. Az ünnep furcsa kérdésre indít: van-e, ki Kölcseyt el tudja képzelni Ferikének? Vannak emberek, akik egyenesen komoly, felelős felnőttnek, szinte történelmi személyiségnek születnek. Kölcsey valószínűleg már gyermekként is „Kölcsey Ferenc”, és semmi „Ferike”. S itt most talán helyén van a sok idézéstől már közhellyé kopott Wesselényi-sóhaj: Nem közénk való volt.

Január 23. Olvasom a *tegnapi* bejegyzéseimet: mintha igazában *most* írnam őket: *tegnap* (s mindenkor, ha szűztiszta papírra írok) valami más program volt (van) bekapcsolva a fejemben. Tegnap csaknem *action gratuit* volt az írás, ma, a tegnapi fogalmazvány újraírása (azaz stilizálása, javítgatása) kicsit munka, kicsit műélvezet. – S ennek a második írásnak („másodírásnak”) egy változata nálam az olvasás is (más szerzők, alkotók műveinek az olvasása). A KALEVALA, Orbán Ottó HALLOD-E TE SÖTÉT ÁRNYÉK C. új kötete és Füst Milán frissen megjelent TELJES NAPLÓ-ja van az asztalomon, de ha beléjük olvasok, az az érzésem, hogy nem olvasom, hanem írom őket, csak nincs bennük javítanivaló (néha van!), simán szalad a szemem (és a képletes tollam) a sorokon. Ergo: az olvasás nálam elsősorban szintén „kényszermozgás”, *létmozdulat*, s csak másodsorban tudatos cselekvés, ezért van rendre annyi össze nem tartozó olvasmány az asztalomon. – Hetek óta nem süt a nap, fekete az ég, esik az eső. Talán én sem gyógyulok meg addig, amíg Vejnemőjnen vissza nem hozza a napot Pohjolából. Ő háncsból, forgácsból olvasta ki a varázsjelet, amelynek segítségével a napot megtalálták, én Orbán Ottóból és Füst Milánból próbálok valamit kiokoskodni, nem sok sikerrel. – Orbán költészetében van valami ódon ragyogás, s nehéz rájönni, hogy honnan jön a fény. Csak lassan derül ki, hogy a metaforáiból. Igen, nem kétséges, hogy Orbán költészete elsősorban az ún. szópoétika (Margócsy) mentén értelmezhető, hogy szavai, szóképei, metaforái szinte önálló műtárgyakként (is) csillognak, de nem hiszem, hogy ez levonna bármit is az Orbán-vers értékéből. S egyébként is: Orbán metaforája távolról sem csak helyi (szó-) értékű, nem egyszerűen csak a mindenkori hasonlító és hasonlított összevonása, hanem mindig része egy nagyobb, monumentális metaforának. S ebben a monumentális metaforában a nyelv – a maga gadameri világtapasztalat-szerűségében – az örök hasonlított, a hasonlító pedig az a valami, ami a nyelven (és a nyelv közvetítette világon) túlmutat, ami rajtunk kívül létezik: a transzcendencia. Azaz Orbán ama kevés költőnk közül való, akik nem adnak hitelt a legújabb divatoknak, s nem mondják engedelmesen utána a kánonnak, hogy

csak az van, ami a nyelvben van, számára éppen az az érdekes, ami a nyelven, az értelmünkön túl van: „*Hallom koponyacsontunk örült reccsenéseit, ahogy magába akarja fogadni a nálánál nagyobbat*” – mondja 1995-ben, a KOCSMÁBAN MÉLÁZ A VÉN KALÓZ-ban, s mond valami hasonlót 1999-ben, új kötetében is: „*Miért leghőbb vágyunk fölfogni, amit föl nem fognatunk?*” A mondatpoétika feminin költészet, megelégszik az adottal, az anyag tehetetlen relativizmusával: a többértelműséget, a viszonylagosságot a szintaktikára is kiterjeszti, sőt csak ott érzékeli igazán, a szót, a metaforát merevnek, antidialektikusnak, hegeli értelemben vett metafizikusnak tartja; Orbán Ottó szópoétikája maskulin líra, ő a költészet lényegét, a többértelműséget főleg a szóban éli meg, de a mondat ismeretlenbe törő egyértelműségét, voluntarizmusát is megtartja, sőt szinte az elviselhetetlenségig fokozza. Lírájában a nyelvi formálás egyéb szintjein nehéz tetten érni azt a mozgulást, amely a „felfoghatatlan” felé mutat, de minden eresztékében érezni, s valószínűleg éppen ez a csak érezhető, rejtélyes jelentésinvariáns az, ami a költészetét annyira izgalmassá teszi. – Igen, ilyen megvilágításban Tandori (Kukorelly, Bertók stb.) „realista”, Orbán Ottó „romantikus”, de mi ezzel a baj? Tandori, Kukorelly, Bertók mondatpoétikája óta Berzsenyi, Vörösmarty, Madách talán már nem ugyanolyan érték?

Január 30. A rádióban Mándy Iván beszél (egy 1972-es felvételtől). Az irodalmi kávéházakról elmélkedik. Enervált, beteg gerliceként „utónyögdécselő” hangja nagyon emlékeztet valakiére. Csak hosszú idő után jövök rá, hogy az SZDSZ-es Fodor Gábor hangja hal így el minden mondata végén, s az elhalást kompenzáló, mintegy utólagosan, már valahonnan a zsigereiből csuklik még fel egy kis sóhajszerű hang, a kóda. – A felgyógyult Orbán Ottó is szót kap (súlyos agyműtete volt, költők adták össze a pénzt az operációra, a Radnóti Színházban folyt a gyűjtés), ő arról beszél, hogy a vershez jellem kell, s akinek nincs, az külső körülmények hatására könnyen képes feladni a versírást. Hát nem tudom! Akik elmenekülnek az irodalom süllyedő hajójáról, számomra sem rokonszenvesek, de a költő jellemét illetően mégis inkább úgy fogalmaznék, hogy jó, ha a költőnek jelleme van, de a jellem nem feltétele a versnek. A „jellemtelenségből” is születtek már nagy versek. De ha Orbán a jellem alatt erős akaratot ért, akkor igaz van.

Február 12. Annyiszor és annyi helyen elmondtam már: drámát tervezek írni, hogy eljött az idő: muszáj megvalósítani a tervemet. Legutóbb tegnapelőtt este, Dunaszerdahelyen erősítettem meg a korábbi fogadalmaimat. A NEM LÉTEZŐ TÁRGY TANULMÁNYOZÁSA c. kötetem vitaestjén a vallási és világi erkölcsről esett szó, s azt találtam mondani a kérdezőnek, hogy várjon türelemmel, nemsokára drámát fogok írni a kérdésről. S most már valóban nem halasztgathatom tovább, neki kell látnom. Szenci Molnár Albert élete lesz a téma, ez már biztos, a helyszín II. Rudolf Prágája, a főszereplő pedig a habozó embert kísértő „nem tulajdonképpeni lét”: a társadalom (ördögök, nők, hatalom, államférfiak), plusz a fordulat: a kísértések után hogyan tér vissza Istenéhez Molnár Albert, a „magyar Faustus”. Szerdahelyen egyébként Csiki Lacit idéztem, aki egyszer azt mondta, hogy ha kicsi a horizontális tér, akkor a lélek vertikálisan keresi a kiutat, felfelé tör. Aztán belegabalyodtam az Umberto Eco egyik gondolatára, a „Másik” szemantizmusára épített elméletembe (eszerint a nyelvben is ott van a felebarát-szeretet erkölce, hisz az *én* és *ő* grammatikai oppozíciója nem más, mint a felebarátom felismerése és létjogainak elismerése), erre M. B., N. Z. és L. I. (egyébként barátaim és állandó vitapartnereim) eléggé minősíthetetlenül nekem rontottak, darabokra szedtek.

El voltam keseredve, úgy éreztem, nem érdemel meg Szerdahely. Legszívesebben fordítva idéztem volna a jelenlevőknek Dantont: Hóhér, ne mutasd föl nekik a fejemet, nem érdemlik meg!

Február 13. Jancsó Miklós: Gyakran, túlságosan is gyakran mondogatjuk: *Szabadság, egyenlőség, testvériség*, de minden alkalommal elfeledkezünk a forradalmi jelszó eredeti formájáról, a befejezéséről: *vagy halál!* – Nem emlékszem már, milyen összefüggésben hangzott el a mondat, de én most úgy érzem súlyosnak, hogy a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget nem adják ingyen. Hogy ezeknek az együttélési formáknak legtöbbször a halál az áruk. S hogy a mai ember azért nem érzi súlyukat, mert valamennyit ingyenárucikknek véli. Ha a „posztmodern” ember már sem a vallásos, sem a világi erkölcsben nem érdekelt, talán a halálról kellene többet elmélkednie, az egzisztencialisták értelmében: az élet halálhoz viszonyuló lét. „Halhatatlanságunk” mákonyában élünk. Ki kellene józanodnunk. Detoxikáló intézetbe az egész társadalmat!

2

Gyep és gyöngy

Február 15. Reszket a gyomrom, mint mindig mostanában, ha új írásbeli penzumba kezdek (ezúttal a Kalligram adta a penzumot): Esterházy Péterről kellene írnom (50 éves a maestro), és nem megy az írás. A szó szoros értelmében szenvedek. Naplót írni könnyű, az felszabadít, mint a pszichoanalitikus írásterápia, a versbe sem döglik bele az ember, mert ott meg vannak „jambusok”, amikbe „bele lehet fogózni”, de egy elméleti írást összehozni, abban a szülésnek és születésnek minden kínja megvan: a semmiből (vagy legalábbis reflexiófoszlányokból, valamiféle törmeléklétből) életre kell vajúdni egy komplett személyiséget, amelyik jár-ke, él, gondolkodik, s most éppen Esterházy Pétert gondolja.

Február 17. Az ötödéves informatikus fiam levizsgázott az „Effektív algoritmusok” nevű tantárgyból. Szent borzadállyal kértem tőle: mi ez? István válasza: a matematika nyelvének a gépek nyelvére fordítása. Aha, mondom, ez olyasvalami lesz, mintha a HAMLET-et koreai nyelvből fordítanák magyarra. Eddig sem voltam valami nagy véleményrel a gépek műveltségéről! S írom mindezt persze számítógépen. Hogy is mondta Nádas Péter? A hízelgőket megvetjük, de használjuk őket. – Ma én is egész nap vizsgáztattam. Tegnap megkezdtek a második szemesztert, első előadásom címe: *A 15. századi Buda, Közép-Európa Firenzéje*. Mátyás Lorenzo Medici mintájára teremtett Budából reneszánsz központot, a Bibliotheca Corviniana a Bibliotheca Laurenziana leképezése, feleségével, Beatrixszal áradt be Magyarországra az olasz humanizmus. Ariostót Beatrixnak ugyan nem sikerült Budára csábítania (a költő éppen benáthásodott, s azt mondta, ő a boreások földjére be nem teszi a lábát), de a kevésbé jelentős írástudók, főleg történészek egész sorát Budára irányította. Kétségtelen, hogy Buda akkor kis Firenze volt (pl. Callimachus Experiens innen plántálta át lengyel földbe az új platonizmust), de a magyar főváros produkált saját értékeket is (elsősorban persze Janus Pannonius költészetét). A diákjainak főleg a Beatrixról szóló történetem tetszett, egészen másként olvassák (ha olvassák) Castiglione reneszánsz illemkódexét, AZ UDVARI EMBER-t, ha tudják, hogy női főhőse éppen Beatrix.

Február 25. Robespierre, a puritán és „megvesztegethetetlen” (ha az *incorruptible* is olyan hosszú és nyelvtörő szó volna, mint a *megvesztegethetetlen*, bizonyára más díszítő jelzőt kapott volna a forradalmár) a magánéletében is annyira puritán volt, hogy ellenfelei sokáig nem találták rajta fogást. Lakni is egy szegény asztalosnál (Duplaynak hívták a mestert) lakott, albérletben. – Az asztalosok és suszterek mindig is különös érzékkel válogatták meg albérlőiket. Amint az köztudott, asztalos adott szállást a beteg Hölderlinnek is, s mi több, ápolta is a költőt haláláig. A hétéves XVII. Lajost viszont (miután apját kivégezték) egy Simon nevű suszter fogadja be a házába (történik mindez 1793-ban, hogy 1795-ben a tízéves uralkodó már ki is múljon az árnyékvilágból). S hadd említsem meg a jeles asztalosok és cipészek között még a derék magyar csizmadiait is, Tseresznyés uramat, Jókai ÉS MÉGIS MOZOG A FÖLD-JÉBŐL, aki a költő-forradalmár Jenőy Kálmánt egyedül kíséri ki a temetőbe. – Az asztalosok és suszterek az albérlőiken keresztül szinte világtörténelmet írtak. S írtak néhányan saját tollal is persze, s nem is akárhogy: suszter volt az eredeti mestersége a híres nürnbergi mesterdalmoknak, Hans Sachsnek, s Jakob Böhmének, a „görlitzi filozófusnak” is a „görlitzi suszter” a másik állandó jelzője. S távolról sem azért, merthogy suszter módra művelte volna a filozófiát, hanem azért, mert valóban cipész volt a polgári foglalkozása.

Február 26. Januárban és februárban olyan megfeszített tempóban dolgoztam, hogy nemigen volt időm, s hál’ istennek szükségem sem a „grafo-pszichoterápiára”: nem írtam naplót. Tegnapelőtt befejeztem az Esterházy-köszöntőmet, Szigeti L. és Hiznyai Z., a Kalligram gazdái üvöltöttek a gyönyörűségtől, míg olvasták. Mostanában kizárólag remekműveket írok, aztán mikor hónapok elteltével újraolvasom őket, látom, hogy szürke kis dolgok. Március 10-ig be kell fejeznem az Orbán Ottóról szóló írásomat is (a *Könyvpiacnak*). – A februári *Alföld* leköszölte a tavalyi debreceni Irodalmi Napok anyagát. Ezúttal a költészet volt a téma, tizenöt irodalomtörténész és kritikus nyilatkozott a magyar költészet mai állapotáról (nagyon érdekes dolgokat mond pl. Horváth Iván „az izo-rímes és izo-metrikus formák feltétlen túlsúlyáról”, s Margócsy István a költészet ázsiójának megcsappanásáról), s a tizenöt közül egyetlenegy számára sem létezem, az említés szintjén sem. Ennyit még a „remekműveimhez”! (Érdemes lenne statisztikát készíteni: kiket emlegetnek főleg. Az ránézésre is világos, hogy Tandori magasan vezet.)

Február 29. Ezt a dátumot nem írhatja le az ember bármikor, csak négyévenként egyszer: febr. 29. Aki február 29-én születik, az időn kívül érezheti magát, ami február 29-én történik, mintha meg sem történt volna. – Február 29-én kaptam Pécsi Györgytől egy olyan folyóiratot, amelynek eddig a létéről sem tudtam: *Véletlen balett* a címe, s benne egy írás rólam, illetve a NEM LÉTEZŐ TÁRGY TANULMÁNYOZÁSA c. könyvemről. Nos hát maga az írás semmi különös, inkább csak tisztelgés, de a folyóirat borítóján egy gyönyörű művészfotó van, rajta két mezítelen, teltkarcsú balettos nő, egyik háttal, másik szemben, mintha egyetlen nőt látnánk előlről is, hátulról is egyszerre. Amelyik szemben áll velünk, annak a lába között fekete bozont. A tévéheterák brojlercsirkére emlékeztető kopasz öle után felszabadító öröm természetes állapotában, sötét „göndör sövény” mögött látni a „szent kaput” (Verlaine). Ha tudnák a nők, mit vesztek azzal, hogy engedelmessétek a divatdiktátorok és a félőrült feminista-szüfrazsett-nőstény próféták utasításainak, és lecsupasztották ölüket! A költészet utolsó menedékét számolták föl ezzel. Amikor a paradicsomból kiűzött Éva eltakarta magát („...és figefának leveleit fonván egybe, csínálának magoknak körülkötöket”), akkor született meg a férfiban a költészet. Amit addig látott, azt most sejteni kezdte, és a sejtese határtalanabb volt, mint a látás: a nőben kezdte sejteni

mindazt, amit a paradicsommal elvesztett: a halhatatlanságot, a végtelent, a felhők mögé húzódó transzcendenciát. S minél inkább eltakarta magát a nő, annál vadabban kezdett a férfi fantáziája működni: a keresztény középkor Mária-kultusza szinte már az Isten-kultusszal vetekszik, a reneszánsz újplatonisták filozófiájában pedig a nő mint olyan kerül központi helyre: Balassi költészetében az „Anna” vagy „Júlia” neveket csaknem zavartalanul „Isten”-re lehet cserélni. Aztán jön a felvilágosodás s a XIX. századi emancipációs kísérletek, s lassan az istenült nő is pontosan olyan szánalmas Sziszüphosszá, teherhordó állattá silányul, mint a férfi. A nőiessége és rejtélye, mondhatnánk: költőiessége előbb egyetlen pontra, a „göndör sövénnnyel” takart „szent kapura” zsugorodik, aztán századunk második felében az is eltűnik. Aretinótól Charles Bovie-n át Baudelaire-ig és Verlaine-ig *völgyes fészkek, árnyas berek, bokros liliom, Vénusz-liget, illatos csokor, Vénusz galambja, arany gyapjú, selyempamacs, drága bozót, édes asszonyi szakáll, illatos sövény, szőke bozót, élő dús növény* a női öl, a hatvanas évektől máig már semmi. S ha valami, akkor éppen olyan csupaszán, vörösen kiforduló húsdarab, *vágás* (mondja a szleng), mint a tehén vagy a nöstény csimpánz nemi szerve, vaginája. S azzal egyenes arányban, ahogyan a női öl lecsupaszodik, egyetlen *vágásra* redukálódik, azaz tulajdonképpen eltűnik, tűnik el a költészetből a nő, szűnik meg a szerelmi líra mint olyan. Nem szól többet vers a nőről, mert az megszűnt titok lenni. S ezzel a titokkal együtt megszűnt, bezárult a költészet jelentős, talán legjelentősebb fejezete. A XIX. század közepén a félig festő, félig költő Théophile Gautier verse, a TITKOS MŰZEUM nagy hatású lírai pamflet az „*álszent kor*” ellen, amely „*Vénusz galambjáról*” leparancsolta a tollait. De Gautier még csak a szobrokon és festményeken észleli, hogy „*levágták a gyepet*” (micsoda véletlen találkozás!, emlékezzünk a magyar népdal fenomenálisan pontos, erotikus és gyönyörű metaforájára: „*Szántottam gyepet, vetettem gyöngyöt*”, a szó szerinti egyezés persze a műfordító Babits leleménye, de akkor is meghökkentő), ránk, huszadik századi utódokra vár a feladat, hogy a valóságos „*gyepet*” s vele együtt a szerelmi költészetet is elsirassuk.

Március 5. Meghalt a sógorom, a (Budapesten lakó) nővérem férje, Daronco László. Megérdemli, hogy megörökítsem a nevét: második apám volt. Mikor 1947-ben Magyarországra menekültünk (a csehországi kényszermunka elől), a nővérem gyakran meglátogatta Mari nénémet, a Tar községhez tartozó Sűrű pusztán lakó juhásznét. Így találkozott össze a későbbi férjével, az én Laci sógorommal. Két évig náluk laktam (1948–50-ben Taron jártam iskolába), ő lett az én Makai Ödönöm, csak ő nem volt intellektuel. A nagybátyonyi szénbányák sofőrje volt, és félig olasz (kinézetre egészen az), s bizonyára nevelt rajtam annyit, mint József Attilán Makai doktor. Az apja született olasz volt, az első világháború idején maradt Magyarországon mint hadifogoly, élete végéig törve beszélt a magyar nyelvet, de annyit megértettem az elbeszéléseiből, hogy ősei még nemesek voltak, az első Da Ronco, mint udvari cipésmester, még az Este hercegektől (talán Mikszáth „kis prímásának” valamelyik leszármazottjától!, kicsi a világ) kapta a nemességet (ősi fészük, a Ronco nevű kis város, valahol Ferrara mellett van). Sokáig fénye volt a Da Ronco névnek, de később a család elszegényedett. Leó bácsi (így hívták az öreg) is cipész lett (kikérte magának, ha valaki suszternek merte nevezni), de úgy beszélt Ferraráról és az Este-palotáról, mint sajátjáról. Énnekem Ferrara persze elsősorban Janus Pannoniusról volt nevezetes, de ő azt az urat nem ismerte. Négy fia volt, ma mind a négy másként írja a nevét: egyik Daronkónak, a másik Darankónak, a harmadik Darankonak. Csak Laci sógor tartott ki a nemesi nevük eredeti formája mellett: ő Da Ronco (Daronco) volt. Nemes volt nevében, szívében egyaránt. Nyugodjon békében.

Március 12. Csütörtökön jön Pozsonyba Závada, Parti Nagy és Darvasi László, a valóságsempészek. Ők csempészték vissza a magyar irodalomba, posztmodern dupla fenekű bőröndökben, a „szociális realizmust”, a „valóságot” és a történeteket.

Március 13. Mi, faluról származó mai hatvanévesek (és idősebbek) rendhagyó nemzedék vagyunk, egyetlen életünkben megéltük szinte a teljes emberi történelmet: a középkort (gyermekkoromban még láttam vénasszonyt, aki mikor a templomba belépett, ide-oda ingatta a fejét: a láthatatlan szarvai csak úgy fértek be az ajtón), az újkort (a kapitalizmust) és a falansztert (a szocializmust). Csak az újkor és a falanszter valamiképpen felcserélődött az időnkben: először álmodtunk a borsón is szépet (a szocializmusban), s azután kaptuk, mintegy jutalomként a londoni színt, a kapitalizmust (a szabad verseny, a nyervágy és haszonlesés édenét). Mindenesetre éjszaka, álomban a középkorban, a gyermekkoromban jártam. Ültem az udvar végében, a kertünk és az udvar között álló klozetunkban, s a hatalmas réseken keresztül néztem, hogyan folyik, árad a fatákolmány aljából a híg ürülék és vizelet a virágok és veteményeságyságok közé.

Március 17. Megjártuk Pestet, pontosabban Budát: Laci sógort a Farkasréti temetőben temettük el. Anyám elhunyt (1969) volt az utolsó haláleset a családomban. Harminc éven át „haláltalan” voltam. Meg lehet szokni! Huszonnégy éves fiaim talán még életünkben sem voltak temetésen, ez volt az első ilyen élményük. István meg is jegyezte: Drasztikus volt és valószínűtlen, mintha az egész filmet láttam volna. – S valóban volt az aktusban valami kegyetlenség: elkaparni egy embert, mint a kutyát, s ott hagyni kinn, a ropogó fagyban, szakadó hóban, egyedül. Hogy ne kelljen Laci sógorra, az elhagyott, elárult és elárult emberi testre gondolnom, a temetés egész ideje alatt azt hajtogattam, hogy „*Sasad, Farkasrét... réten farkasok, / a légben régen nincsenek sasok*”. S néha körülkémleltem a „Szeles dombon”, a Sashegy havas, süvöltő fái között: valóban nincsenek? – Ezeket a sorokat immár vonatban írom. Nehezen tudok szabadulni a kísérteties temetés képeitől, kísértének hazafelé utazva is. Látom Laci sógort a fagyos föld halothűtőjében, a koporsó cellájában, kétszeresére nőtt fejjel. (Helénke nővérem mesélte sírva: a tetem két hétig halottfagyasztóban volt, s mikor kiadták, nem ismert rá a férjére: borzasztóan megnőtt a feje, s kocka alakúra torzult, a gyerekei nem akarták átvenni, mondván, hogy ez egy idegen ember.) A Keletiben vettem egy *Élet és Irodalmat*. Olvasom Petri György okos interjúját, s benne egy ilyen gonosz mondatot: „*Mindig is utáltam a keresztényvallások szeretetmániáját*”. Kosztolányi Dezső írja a (ha jól emlékszem) Négyesy-nekrológiájában, az irodalomtörténész temetésén részt vevő egyetemistákról: Nietzsche és Stirner könyveitől duzzad a belső zsebük. – Száz év kellett hozzá (írom én éppen egy szeretett ember távozása után), hogy Nietzschéék a belső zsebekből beköltözzenek a szívekbe. Stirner Komjáthy Jenőnél, Vajda Jánosnál, Adynál még póz, Petri Györgynél már hamisítatlan saját önzés.

Március 19. A JADVIGA problematikus film. A Hviezda moziban játszották. A szituáció a megszokott: jó regényből gyenge film. A rendező motívumokat vett át a regényből a regénybeli hitel nélkül: olyan erős jelenetek vergődnek a filmben szárnysegetten, mint a Zelenák megveretése Mamovka által vagy a Mamovka halála. Az eredeti erős racine-i drámából gyenge szerelmi történet lett, ráadásul a hiteles závadai szlovák–magyar falukörnyezetet itt egy sosem volt, operettes szlovák kispolgári milió helyettesíti, amelyben kosztümös bábuk mozognak. Jelen volt a bemutatón Závada és Parti Nagy is, s ha volt értelme számomra az előadásnak, akkor az a velük való beszélgetésem volt. Láttam

rajtuk, érzik a sikertelenséget, igyekeztem hát másról beszélni velük. Lajossal a MERLIN, GERLEVER c. szonettjének a szóeleményeit vitattuk (ezt a verset elemezték a pénteki szemináriumomon az ötödéveseim, a szerző jelenlétében, s a „gerlever”-t a legtöbben való jelentéssel bíró idegen szónak vélték, s most megtudom, hogy a szerző szándéka pontosan ez volt: elbizonytalanítani a jelentést), s megállapítottuk, hogy a szócsonkítások ugyanúgy viselkednek, mint a szóképek: befejezésre, kiegészítésre serkentenek, s mindenki a szellemi kondíciója, nyelvi találékonysága szerint fejezi be, egészíti ki, tulajdonít neki értelmet. (A „gerlever” lehet a „gerleverseny” megcsonkítása, de a „ger-” valami német igekötő is lehet, s magában hordja a szó akár a francia „lever”-felkelés jelentését is.)

Április 2. Ma, hosszú idő után, megint magukhoz engedtek a könyvek. (Legalább két hónapig mintha „menstruáltak” volna, de az is lehet, hogy én voltam impotens.) Szenci Molnárt tanulmányozom, gyűjtögetem lassan a leendő drámámhoz az anyagot. Szabó András írja az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1996-os évfolyamának 1–2. számában, hogy íróink 1611 és 1618 között Oppenheimben kerül kapcsolatba az alkimistákkal és az okkult tudományokkal. Nem hiszem. Bizonyos „allkimista” kapcsolatokkal vagy legalábbis ilyenfajta érdeklődéssel már korábban is kellett bírnia, mert naplójának homályos utalásaiból arra lehet következtetni, hogy mikor Prágában (1604-ben) katolikus hitre akarják téríteni, azzal zsarolják, hogy rózsakeresztes kapcsolatai vannak. S fontos mindez azért, mert ez részben megmagyarázná, hogyan került Szenci Molnár a „magyar Faustus” hírébe.

Április 16. A rádió Vasárnapi Újságában harsogja valaki: Haynau csak 70 halalos ítéletet írt alá, Kádár 380-at. A Rákosi- és Kádár-korszakban összesítve 990 politikai indítékú kivégzés történt.

Április 17. Vladimír Mináč fájjalja (valójában persze már nem fájjal semmit, három éve halott, én most a történelmi esszéit lapozgatom, el kell ismerni: nagy hatásúak), szóval Mináč fájjalja, hogy „a szlovákoknak nem sikerült asszimilálni a honfoglaló magyarokat”, s így azok éket vertek a déli és északi szláv területek közé. Véleményem szerint ha a honfoglalás után a magyarok átveszik az itt talált szlávok nyelvét, nevükben akkor is megmaradnak „magyaroknak”. Mint ahogy az a török nyelvű bolgárokkal történt: államot alapítottak, aztán beolvadtak az államuk területén élő többségi szlávokba, s ezzel nevet adtak az addig névtelenül tengő-lengő szláv törzseknek. Ha a magyarok is hasonlóképpen beolvadnak a (Kárpát-medencei) szláv népességbe, akkor most ugyan más keblű és más nyelvű nép állna a négy folyam partján, de a hont, valószínűleg, akkor is Magyarországnak és szláv nyelvű népét „magyaroknak” hívnák. Így történt ez szinte minden szláv néppel, még a mára 150 milliós orosz népességnek (pontosabban az egykori Kijevi Rusz lakóinak) is idegen népek (az egyik ismert elmélet szerint a vikingek) adtak nevet, és alapítottak nekik államot. (É szerint az elmélet szerint a „rusz” szó annyit jelent, mint „csónakos”).

Április 19. A férfit nem a nő győzi le, hanem önmaga. Az a hadjárat, amely az utóbbi években a férfinem ellen folyik (sajtóban, irodalomban, filmekben, szociológiában, orvostudományban), az a férfi önlejárata, önfeladása. A nő sohasem lenne képes ilyen könyörtelen és következetes megsemmisítő hadjáratra. A férfiak csinálnak magukból velejükig hamis filmekben gonosz izomembereket, a nőkből pedig csinos, karcsú, mégis

a férfibehemótok testi erejével bíró, bosszúálló angyalokat, a férfiak állapítják meg és írják le, hogy „*Már embrióként is a férfi függ a nőtől*”, s hogy „*a nőnek több génje van a kromoszómáiban*”, hogy a „*gyengébb nemnek*” nagyobb az empátiája, jobb a beszédkézsége stb. stb. (Az idézetek Bo Coolsaet belga urológusprofesszor interjújából valók, az interjú a *Népszabadság* 2000. április 18-i számában jelent meg.) – S mindez akár igaz is lehet, az állítás logikája mégis hazug, mert az élet nem igazság-, hanem öncélú. A hímekben a tett belső kényszer, s ha ennek az erőnek nincs külső tere, önmaga ellen fordul. A férfi az önfeladásban és az önfeladással az emberi tett mai, huszadik századi teretlenségét éli meg, az ezredvégi ember rettenetét, tanácstalanságát, skizofréniáját reagálja le. Csak mindez, sajnos, a művészetekben, a médiában és a tudományokban legtöbbször sematikusán, a lényegét elsikkasztóan jelenik meg.

Április 20. Délelőtt az egyetemen voltam. Német, svéd és finn szakos kollégákkal ebédelttem, megtudtam, hogy a svéd és német nyelv között a rokonság kb. olyan mértékű, mint a szlovák és bolgár között. (Azaz a svéd a német kifejezések jelentéséből csak sejt valamit.) Szó volt továbbá Edith Södergranról, a „svéd Kassák Lajos”-ról, aki, Kassákkal ellentétben, csinos és fiatal nő volt, és finnországi kisebbségi költő. (Egyébként 1892-ben született, s harmincegy éves korában már meg is halt, megint csak ellentétben a matuzsálemi kort megért Kassákkal.) Södergran Finnországból „irányította” (azaz inkább csak meghatározóan befolyásolta) a svéd modernista költői forradalmat. Valahogy úgy, mintha Kassák nem költözött volna Érsekújvárról Budapestre, s az 1918-as fordulat után „szlovákiai magyar költőként” szervezte volna a magyar avantgárdot! Megígértem a finn–svéd szakos Zuzka Drábekovának, hogy ha Södergranból nyersfordításokat készít, „megmagyarítom” őket.

Április 21. Márai naplói az asztalomon. Meghökken az író hatalmas aktív tudása: itt nincs ismeret, amely az író szellemétől, szenvedélyeitől, érzelmeitől, napi tevékenységétől, múltjától azon nyomban meg ne éledne. Mért van az, hogy ha az író regényeit olvasom, nem mindig van hasonló élményem, miért érzem úgy éppen az Olaszországban és Németországban most több százezres példányszámokat elérő *A GYERTYÁK CSONKIG ÉGNEK*-ben, hogy a történetek és az ismeretek tapasztva vannak? Jean Buddenbrook *A BUDDENBROOK HÁZ*-ban így inti a dacos, saját utakon járó lányát: „*Nem azért születünk, kedves leányom, amit rövidlátó szemünk saját, kisdéd, egyéni boldogságunknak lát, mert nem elszórt, egymástól független, önmagunkban létező egyének vagyunk, hanem miként a láncnak szemei... nem volnánk elgondolhatók azoknak sora nélkül, akik előttünk voltak, és nekünk az utat megmutatták...*” Jean Buddenbrook, Oscar Thibault, Charles Swann nagypolgárok, olyan patríciusok, amelyenket a magyar irodalomban (és a magyar történelemben) hiába keresünk. Ezek, akárcsak korábban a nemesek, nemzedékekben, kultúrákban, történelemben gondolkodnak. Ilyen magyar polgárpatricius réteg sohasem létezett, a XIX. és XX. század fordulóján éppen csak elkezdődött kialakulni, a Garrenek láncának eleje a semmi-be csüng. A radikalizmustól irtózó, a megálmodott osztály műveltségét továbbmentő, a goethei, Thomas Mann-i, prousti ihletettségu magyar világpolgárt, azaz azt a láncszemet, amely a magyar társadalomból hiányzott, s amelynek talán Márai volt az első és egyetlen megtestesülése, írónk az irodalomban teremtette meg. Csoda-e, ha sok regénye „síklélektan”, ha polgárai néha nem térben, hanem „síkban” mozognak? (Proust emleget a síkmértan és térmértan mintájára „síklélektan”-t és „térlelektan”-t, s tartja a regényt ez utóbbinak.) A napló viszont egyszereplős műfaj, az szinte Máraira van szabva: ő úgy patrícius, hogy mindig térben, térmértanban és „térlelektanban” él és gondolkodik.